

**ԲԱՅԱՀԻՄՔԵՐԸ ՔԱԼԱՍՈՒՐԻ
ՆՈՐ ԱԶԱՐԻԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ**

Բանալի բառեր (Keywords). բարբառախումբ, նոր ազարիական, իրանական լեզվադարաշրջան, բայական համակարգ, բայահիմք

Քալասուրի և շրջակա գյուղերի նոր ազարիական¹ բարբառները խոսվում են Իրանի Արևելյան Ատրպատական նահանգի հյուսիսային շրջանում գտնվող Ահարի գավառի Քալեյբարի գավառակի Հասանովի շրջանում² իրենցից ավելի արևմուտք տարածված Քարինգանի և Հարզանդի բարբառների հետ միասին կազմելով նոր ազարիական բարբառների հյուսիսային խումբը³:

¹ Այս բարբառները գիտական գրականության մեջ հաճախ բնորոշվում են նաև որպես «հարավթաթական» կամ «հարավային թաթերեն» բարբառներ, սակայն պատմականորեն առավել տրամաբանական և հիմնավորված է «նոր ազարիական» եզրը, քանզի դրանք թալիշերենի հետ միասին ժառանգներն են Ատրպատականի տարածքում դեռևս իսլամական միջնադարից հիմնականում բարբառային բանաստեղծական պատառիկների «Ֆահլավիյաթների» ձևով վկայված իրանական ազարի լեզվի:

² Ավելի լայն ընդգրկմամբ, Արևելյան Ատրպատականի Հասանովի շրջանն Արևմտյան և Արևելյան Դիզմարի տարածքների հետ միասին կազմում է հյուսիս-արևմտյան Իրանի մերձերասիայան Արասբարան բնապատմական գոտին, որը նախկինում հայտնի էր որպես առանձին վարչատարածքային միավոր՝ Ղարադաղի կամ Ղարաջադաղի մահալ և որի բնակչությունը պատմականորեն բաղկացած էր հայերից, ինչպես նաև իրանալեզու և թյուրքալեզու ատրպատականցիներից:

³ Այս բարբառախմբի մասին մանրամասն տե՛ս Ոսկանյան, Վ., Նոր ազարիական լեզուների Քալասուրի բարբառախումբը, Իրան-Նամե, հտ. 42-43 (2010-2011), էջ 50-51:

Բարբառախումբը թալիշերենի հյուսիսային բարբառների հետ միասին բնորոշվում է մի շարք հնչյունական և ձևաբանական նորաբանություններով, որոնք այն տարանջատում են ցեղակից մյուս իրանական՝ այդ թվում նաև նոր ազարիական լեզուներից և բարբառներից:

Պայմանավորված հայերենի և ատրպատականյան թյուրքերենի ազդեցությամբ՝ զգալի և ակնհայտ նորաբանական փոփոխությունների է ենթարկվել հատկապես այս բարբառների բայական համակարգը, որը հիմնված է բայահիմքերի բոլորովին նոր ընկալման վրա: Այս տեսանկյունից նոր ազարիական բարբառների հյուսիսային խումբը մի կողմից հակադրվում է երկհիմք խոնարհման համակարգը հստակորեն պահպանող ցեղակից նոր ազարիական բարբառախմբերին, իսկ մյուս կողմից՝ դրսևորում ակնհայտ ընդհանրություններ նշված համակարգը նորաբանական բնույթի լուրջ փոփոխությունների ենթարկած հյուսիսային թալիշերենի հետ⁴:

Իրանական բոլոր լեզուներին բնորոշ երկհիմք՝ ներկայի հիմք – անցյալի հիմք, հակադրության սկզբունքի վրա հիմնված բայական խոնարհման ողջ համակարգը Քալասուրի բարբառում խիստ աղճատված է՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ պատմական զարգացման ընթացքում բայերի մեծ մասը ուղղակի կորցրել է հիմքերից մեկը:

Միահիմք համակարգին անցման գործընթացը Քալասուրի բարբառում բայերի մի խմբում իրականանում է գլխավորապես պատմական անցյալի հիմքի, իսկ մյուսում՝ պատմական ներկայի հիմքի լիակատար դուրս մղման միջոցով:

⁴ Նյութին համեմատական բնույթ տալու նպատակով այստեղ կներկայացվեն նաև մյուս նոր ազարիական բարբառների և հատկապես այս հարցում Քալասուրի բարբառի հետ բազմաթիվ ընդհանրություններ ի ցույց դնող թալիշերենի մի շարք ձևեր:

Առաջին խմբին պետք է դասել պատմական ներկայի հիմքից անորոշ դերբայներ ձևավորող բայերը, օր.՝ քալ.⁵ čine «հավաքել, քաղել» < հ. իր. *či-nau- (√*kay-: *čay-), vinde «տեսնել» (< հ. իր. *waina- < *wai-na-), մինչդեռ երկրորդում ընդգրկվում են պատմական անցյալի հիմքից *-ta ածանցով անցյալի դերբայական ձևերին հանգող անորոշ դերբայներ ունեցող բայերը, օր.՝ քալ. mārde «մեռնել» (< հ. իր. (√*mr̥-), անց. դերբ. *mṛta-), pāte «եփել» (< հ. իր. √*pak-: pač-, անց. դերբ. paxta-) և այլն:

Միայն մի քանի բայեր, որոնք զուգահեռներ ունեն բոլոր իրանական լեզուներում, սկսած հին իրանական լեզվադարաշրջանից մինչև ժամանակակից իրանական լեզուները, բարբառում պահպանում են երկհիմք արխայիկ ձևեր: Համաժամանակյա ուսումնասիրության տեսանկյունից արդեն մնացուկային բնույթ կրող այս վերապրուկները պահպանող բայերի շարքում են իմաստային առումով հիմնական մի քանի բայաձևեր, օր.՝ քալ. qāde (ներկ. հիմք ka- < հ. իր. *kar-: անց. հիմք qād- < հ. իր. *kṛta-) «անել», hārde (ներկ. հիմք ha(r)- < հ. իր. *xwar-: քալ. անց. հիմք hārd- < հ. իր. *xwarta-) «ուտել», bārde (ներկ. հիմք ba- < հ. իր. *bar-: անց. հիմք bārd- < հ. իր. *br̥ta-) «տանել», dure (ներկ. հիմք da- < հ. իր. *dā-: անց. հիմք dur- < հ. իր. *dāta-) «տալ», nure (ներկ. հիմք na- < հ. իր. *ni+*dā-: անց. հիմք nur- < հ. իր. *ni-dāta) «դնել», žare (ներկ. հիմք ža- < հ. իր. *jan-: անց. հիմք. žar- < *jata-) «խփել», umare (ներկ. հիմք u- < հ. իր. *āy-: անց. հիմք. umar- < հ. իր. *ā-gmata-) «գալ», bere (ներկ. հիմք b- < հ. իր. *bav-: անց. հիմք

⁵ Հապավումներ՝ անց. – անցյալի, ներկ. – ներկայի, դաս. – դասական, ման. – մանիքեական, ավ. – Ավեստայի լեզու, թալ. – թալիշերեն, թաք. – թաքետանի, հ. իր. – հին իրանական, հ. հա. – հին հնդարիական, հար. – հարգանդի, մ. պրսկ. – միջին պարսկերեն, պրթ. – պարթևերեն, պրս. – նոր պարսկերեն, քալ. – քալասուրի, քար. – քարինգանի:

ber- < հ. իր. *būta-) «լինել», šere (ներկ. հիմք š- < հ. իր. *šyav-: անց. հիմք šer < հ. իր. *šuta-) «գնալ»:⁶

Այսպիսով, ի նկատի առնելով բայերի զգալի մասի հիմքերի կանոնավոր զանազանման նորաբանական բնույթը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ դրանց մի մասը ընդհանրապես անցում է կատարել միահիմք համակարգի, Քալասուրի բարբառում բայահիմքերի հին տարբերակման հետքերը չափազանց թույլ են արտահայտված: Դրանց մնացուկները պահպանվում են միայն արդեն համաժամանակյա տեսանկյունից անկանոն դիտարկվող վերոհիշյալ սահմանափակ թվով բայաձևերում:

Ներկայի հիմքեր

Այս կամ այն կերպ բայական և ոչ բայական ձևերում պահպանված պատմական ներկայի հիմքերը⁷ Քալասուրի բարբառում հանգում են հին իրանական համապատասխան նախաձևերին.

քալ. vin- «տեսնել», թալ. vin- < հ. իր. *waina- (< *wai-na-), հմմտ.՝ հ. պրս. vaina-, ալ. vaēna-, մ. պրս., պրթ. wēn-, դաս. պրս. bīn- «տեսնել»; ճին- «հավաքել, քաղել», թալ. ճոն- < հ. իր. *či-nau- (√*kay-: *čay-), հմմտ.՝ ալ. ներկ. հիմք činav-: činov-

⁶ Բերված բոլոր բայերն առավել ամբողջական կերպով են արտացոլում միջին և հին իրանական լեզվադարաշրջաններին հանգող երկու հակադիր բայահիմքերի հարաբերակցությունը և բացառությամբ վերջին երկուսի, նույն հակադրությամբ վկայված են նաև թալիշերենում, օր. թալ. kārde (ներկ. հիմք ka- < *kar-: kā(rd)- < *kŋta-) «անել», hārde (ներկ. հիմք ha- < *xwar-: hā(rd)- < *xwarta-) «ուտել», bārde (ներկ. հիմք ba- < *bar-: bā(rd)- < *bŋta-) «տանել», doe (ներկ. հիմք da- < *dā-: do- < dāta-) «տալ», noe (ներկ. հիմք na- < *ni+*dā-: no- < *ni+*dāta) «դնել», že (ներկ. հիմք žan- < *jan-: ž- < *žata-) «լսել», ome (ներկ. հիմք (v)o- < *āy-: om- < *ā-gmata-) «զալ»:

⁷ Դրանցից շատերը բայական միահիմք համակարգի աստիճանական ձևավորման պայմաններում համաժամանակյա մակարդակում այլևս ուղղակի չեն գիտակցվում որպես ներկայի հիմքեր:

«ընտրել, դասավորել», մ. պրու., դաս. պրու.. ճին- «հավաքել»; ha(r)- «ուտել», թալ. ha-, թալ. (Ասալեմի բարբառ) har- < h. իր. *xwar-, հմմտ. ավ. xvaraiti «ուտում է»; ba- «տանել», թալ. ba-, թալ. (Ասալեմի բարբառ) bar- < h. իր. *bar- հմմտ. և. պրու., ավ. bar-, հ. հա. bhar-, պրթ., մ. պրու.. bar- (bl-), դաս. պրու. bar- «տանել»; ka- «անել», թալ. ka-, թալ. (Ասալեմի բարբառ) kar- < h. իր. (հյուսիս-արևմտյան) *kar-, հմմտ. պրթ. kar-, բայց մ. պրու. ներկ. հիմք kun- (< h. իր. (հարավ-արևմտյան) *kŕ-*nau-) «անել»; da- «տալ», թալ. da-, չալ. da-, թաք. de- < h. իր. *dā-, հմմտ. ավ. daḏami «տալիս եմ», դաս. պրու. ներկ. հիմք dah-, անորոշ դերբայ dādan «տալ»; na- «դնել», թալ. na-, < h. իր. *ni+*dā-, հմմտ. դաս. պրու. ներկ. հիմք nih-, անորոշ դերբայ ni-ihādan «դնել»; b- «լինել», թալ. b-, թաք. bu- < h. իր. *bav-, հմմտ. ավ. bavaiti «լինում է», դաս. պրու. ներկ. հիմք bav-, անորոշ դերբայ būdan «լինել»; ža- «խփել», թալ. žan-, հար. yan, քար. yan- < h. իր. *jan-, հմմտ. ավ. jaiñti «խփում է», պրու. ներկ. հիմք zan-, անորոշ դերբայ zadan «խփել»; u- «գալ», թալ. (v)o-, հար. ā-, քար. u- < h. իր. *āy- (√*gmā-), հմմտ. պրու. ներկ. հիմք āy-, անորոշ դերբայ āmadan «գալ»; š- «գնալ», թալ. š- հար. š-, քար. š- < h. իր. *šyav-, հմմտ. ավ. šavaite «գնում է», դաս. պրու. ներկ. հիմք šav-, անորոշ դերբայ šudan «գնալ»; ber- «կտրել», թալ. bərn-, հար. bər-, քար. ber- < h. իր. *br̥-(na-), հմմտ. մ. պրու. brīn- «կտրել» < h. իր. *brina- և իր. (√*brī-), հմմտ. ավ. ներկ. հիմք brīna- «կտրել»; mun- «մնալ, ապրել», թալ. man-, հար. mun-, քար. mun- < h. իր. *mānaya- (√*man-), հմմտ. ավ. mānaya- մ. պրու., պրթ. mān- «մնալ, բնակվել», դաս. պրու. mān- «մնալ, թողնել, դնել»; hān- «կարդալ», թալ. hān-, հար. hun-, քար. hun-, թալ. (Ասալեմի բարբառ) xon- < h. իր. xwān- (√*xwan-), հմմտ. ավ. xvanat-čaxra «աղմկող անիվներ ունեցող», հ. հա. svan- «ձայն արձակել, աղմկել», մ. պրու. xwān- «կանչել, ձայնել», դաս. պրու. xvān- «կարդալ, սովորել»; keš- «սպանել», թալ. kəš-, հար. keš -, քար. keš - < h.

իր. *kuša- ($\sqrt{*kuš-}$), հմմտ.՝ ավ. kaoš-, մ. պրու. kuš-, դաս. պրու. kuš- «սպանել»; *už- «ասել» (այս պատմական ներկայի հիմքը պահպանվել է ոչ բայական dūriauž «ստախոս», հմմտ.՝ քալ. dūri «սուտ»), թալ. *vož- (պատմական ներկայի հիմքը պահպանվել է ոչ բայական duavož «ստախոս», հմմտ.՝ թալ. du «սուտ») < հ. իր. *wača- ($\sqrt{*wak-}$: *wač-), հմմտ.՝ ավ. vača-, vačya, հ. հա. vač-, պրթ. waž- «ասել, խոսել»:

Անցյալի հիմքեր

Քալասուրի բարբառում պատմական անցյալի բայահիմքի ձևերը ուղղակիորեն հանգում են հին իրանական *-ta վերջածանցով կազմված անցյալի դերբայներին: Այս հիմքերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1) պատմական *-rt բաղաձայնական խմբով վերջացող հիմքերին հանգող ձևեր (ներկ. հիմք -r < հ. իր. *-r, *-ir < հ. իր. *r, անց. հ. -rd < հ. իր. *-rt).⁸

քալ. qād- (< *kārd-) «անել», թալ. kārd-, հար. kord-, քար. kārd- < հ. իր. ($\sqrt{*k\Box-}$: kar-) անց. դերբ. *krta-, հմմտ.՝ ավ., հ. պրու. kar- «անել», ներկ. հիմք ավ. kṛnau-, անց. դերբ. kərəta-, հ. պրու. kunau, անց. դերբ. karta-, պրթ., մ. պրու. անց. դերբ. kird (kyrd, gyrt); mārd- «մեռնել», թալ. mārd-, հար. mord-, քար. mord- < հ. իր. ($\sqrt{m\Box-}$: mar-), անց. դերբ. *mrta-, հմմտ.՝ ավ. mar- «մեռնել», ներկ. հիմք mirya-, անց. դերբ. mərəta-, պրթ.. անց. դերբ. murd (mwrđ); bārd- «տանել», թալ. bārd-, հար. bord-, քար. bārd- < հ. իր. ($\sqrt{b\Box-}$: bar-), անց. դերբ. *brta-, հմմտ.՝ ավ. bar «տանել», ներկ. հիմք bara-, անց. դերբ. bərəta-, պրթ. անց. դերբ. burd (bwrđ), մ. պրու. burt (bwłt);

⁸ Ըստ որում, -rd բաղաձայնական խմբից առաջ պատմական կարճ *-a- ձայնավորը լիովին փոխում է իր արտասանական որակը վերածվելով երկար -ā-ի:

2) արմատական *š բաղաձայնով վերջացող հիմքերի շարունակություն հանդիսացող ձևեր (անց. հ. –št).

քալ. kešt- «սպանել», թալ. kəšt-, հար. kešd-, քար. kešt- < հ. իր. (√*kuš-: *kauš-), անց. դերբ. *kušta, հմմտ. ավ. kaoš- «մորթել», fra-kaoš- «սպանել», պրթ., մ. պրու. անց. դերբ. kušt (kwšt); kāšt- «ցանել. տնկել», թալ. kāšt-, քար. kāšt-⁹ < հ. իր. (√*krš-: karš-), անց. դերբ. *kršta-, հմմտ. ավ. karš- «թափել, թափ տալ», անց. դերբ. karšta, պրթ. անց. դերբ. kišt (kyšt), մ. պրու. kišt-;

3) արմատական *-s բաղաձայնով վերջացող հիմքերից սերող ձևեր (–št < հ. իր. *-s-ta).

քալ. nevešt- «գրել», թալ. nəvəšt-, հար. nōvōšd-, քար. nešt- < հ. իր. *ni- + √*pis-: *pais-, անց. դերբ. *pišta- «զարդարված», *nipišta- «գրված», պրթ. անց. դերբ. nibišt (nbyšt), մ. պրու. nibišt (npšt), ման. մ. պրու. (nbyšt) «գրված»;

4) արմատական *-d բաղաձայնով վերջացող հիմքերին հանգող ձևեր (անց. հ. –st/-s(s) < հ. իր. *st, (անցումային *dzdh > *tst > հ. իր. *st փուլով) < *dzdh < հ.-է. *dh-t).¹⁰

քալ. bāst- «կապել», թալ. bās- հար. bist-, քար. bāst- < հ. իր. √*band-, հմմտ. ավ. band-, հ. պրու. band-, ավ. անց. դերբ. basta-, մ. պրու. band-: bast- «կապել»;

6) հ. ի. *-xt բաղաձայնական խմբին հանգող բաղաձայնով վերջացող ձևեր (հիմքեր անց. հ. –t),

քալ. pāt- «եփել», թալ. pāt- հար. pot-¹¹ < հ. իր (√*pak-: *pač- < հ.-է. *peku-), հմմտ. ավ. ներկ. հիմք pača-, մ. պրու., դաս.

⁹ Հարգանդի բարբառում այս բայաձևը չի պահպանվել՝ փոխարինվելով fisde «զցել, թափել» երկրորդական նորաբանությամբ:

¹⁰ St u Kent, R. Old Persian (Grammar, Texts, Lexicon). New Haven-Connecticut (2nd ed.), 1953, pp. 32-33.

¹¹ Քարինգանի բարբառում պատմական անցյալի դերբային հանգող ձևը չի պահպանվել՝ փոխարինվելով երկրորդական կազմության pāž (< հ. իր. ներկ. հ. *pača-) bū «եփվել» բարդ բայական ձևով:

պրս. paz- «եփել»; մ. պրս. paz-(վաղ. pač-): puxt-, դաս. պրս. paz-: puxt- «եփել»:

Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ բայահիմքերի ասպարեզում ի հայտ եկած միահիմք համակարգին անցման գործընթացը Քալասուրի բարբառում արդեն իսկ հիմնականում ավարտված է: Միայն մի քանի բայերի դեպքում դեռևս պահպանվող ներկայի և անցյալի հիմքերի հակադրությունն ունի բացառապես մնացուկային բնույթ և չի կարող բնորոշիչ լինել բարբառի ողջ բայական համակարգի համար:

**THE VERBAL STEMS IN THE NEW AZARI DIALECT OF
KALĀSUR**
Vardan Voskanian
(summary)

The dialects of Kalāsūr and adjacent villages are spread in the Kaleybar sub-province of East Azerbaijan province in Iran. Together with the genetically affiliated dialects of Karingān and Harzand these local Iranian vernaculars, being considered as the remnants of Medieval Azari, nowadays form the northern branch of the New Azari dialectal continuum.

In all probability, resulted from the linguistic influence by neighboring Armenian and Azerbaijani Turkic, the Kalāsuri and kindred dialects parallel with the North Talyshi as a neologism have developed a completely different verbal system, which did not follow the main Iranian pattern, based on the strong opposition of the present and past verbal stems.